

МАРІЯ ГРІНЧЕНКО В ІСТОРІї УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Ē³ä³ū Ē̄ ČÄÐ

В історико-культурному житті України кінця XIX – початку XX ст., і зокрема в розвитку національної фольклористики, важлива роль належить українським громадським діячам. Поважне місце серед них займала родина Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Гринченків, яка “в найглухіші часи” “не згуби[ла] віри у відродження України і всю свою велику енергію і працьовитість вж[ла] для того, щоб розбудити громадянство”¹. “Дивлячись на працю Гринченка, – писав Є. Чикаленко, – у всіх свідомих українців заговорила совість. Без грошей, за[й]нятій службою..., він сам з жінкою написав і видав за короткий час більше мабуть книжок, ніж їх видало все українське громадянство після 1876 р.”² Фольклористичний доробок Б. Гринченка зайняв на межі XIX-XX ст. видне місце, був “до певної міри аналогічним “Трудам...” П. Чубинського (з переважанням, однак, саме зразків народної творчості”³. Б. Гринченко зумів об’єднати навколо себе письменників, вчителів, священиків, студентів та інших громадських діячів з усієї України, про що свідчить його численне листування, яке нараховує понад 500 адресатів.

Серед його кореспондентів знаходимо прізвища таких відомих культурних діячів, як Ф. Вовк, В. Горленко, М. Дикарев, Т. Зіньківський, Н. Кобринська, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Кравченко, М. Кропивницький, І. Липа, О. Русов, В. Степаненко та ін. Тому дослідження життя і діяльності Б. Гринченка і його кореспондентів – важливі завдання фольклористів.

У даній роботі основну увагу зосередимо навколо постаті Марії Гринченко [дівоче прізвище Гладиліна, псевдоніми і криптоніми – М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко, М. Г., М. З. та ін.], спробуємо окреслити її місце в історико-культурному житті України та в розвитку національної фольклористики кінця XIX – початку XX ст.

Так сталося, що ім’я Марії Гринченко найчастіше згадується в контексті дослідження творчої спадщини Бориса Гринченка. Ще недостатньо вивченою залишається її фольк-

лористична діяльність. Одним із перших, хто досліджував і популяризував творчу спадщину М. Гринченко, був І. Франко⁴, опублікувавши в антології української поезії “Акорди” (Львів, 1903) два її вірші (“Мое щастя”, “Я для краю свого працював...”).

Постать М. Гринченко побіжно схарактеризовано також у спогадах її сучасників – І. Липи “Пам’яти Насті Гринченкової” (“Українська хата”, 1909, № 7-8, С. 353-355), “Ессе Номо: Пам’яти Бориса Гринченка” (“Українська хата”, 1910, № 1-10, С. 312-318), Д. Пісочинця “Просвітницько-видавничя діяльність Б. Гринченка” (К., 1910), М. Плевако “Життя та праця Б. Гринченка” (Х., 1911), Х. Алчевської “Передуманное и пережитое” (М., 1912), М. Чернявського “Кедр Ливана” (Херсон, 1918) та ін. “Мені одразу стало ясно, – читаємо у спогадах І. Липи, – що тут проживає справжня українська сем’я без компромісів, що в цьому подружжі повне духове єднання, що обое складають одну душу, разом роблять одне діло і не легко, може й неможливо розділити працю одного від другого”⁵.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. ім’я М. Гринченко зустрічається в історико-літературних наукових виданнях⁶. Вперше її життєпис було вміщено в “Новом енциклопедическом словаре” (т. 15, С. 60-61) та “Записках Історико-філологічного відділу УАН” (1923, т. 2-3, С. 109). Тут же подано “Спис друзів писаннів Марії Гринченкової” (С. 109-115). У 1928 р. були опубліковані спогади М. Гринченко і А. Верзилова про Чернігівську українську громаду⁷. Некрологи на смерть М. Гринченко з’явилися в часописах “Україна” (1928, № 6, С. 215), “Етнографічний вісник” (1928, кн. 7, С. I-III), “Записки Історико-філологічного відділу” (1929, кн. 21-22, С. 314-317) та ін. Тут вперше розкрито її етнографічну діяльність, вказано на те, що М. Гринченко “була одним з найстаріших членів [Етнографічної] комісії, була живою традицією, безпосереднім зв’язком між сучасним і минулим української етнографії”⁸. С. Єфремов відзначив важливість

громадської діяльності М. Грінченко в складну епоху русифікації, наголосивши при тому, що вона “лишила по собі нестертий слід в історії українського відродження”⁹.

У 30-50-х рр. ХХ ст. об'єктивна інформація про М. Грінченко подавалася у працях, опублікованих у виданнях Західної України та діаспори¹⁰. Так, І. Книш¹¹ стверджувала, що М. Грінченко може служити “зразком жіночої працьовитості і скромності в праці для свого народу”, “живим доказом могутнього впливу української культури, що їй піддавалися навіть чужинці, живучи довгий час на українській землі”.

Починаючи із 60-х років ХХ ст., з'являються публікації про родину Грінченків і в радянській Україні, друкуються їх твори. Були опубліковані спогади М. Грінченко “Дешо про Б. Грінченка” (“Пропор”, 1967, № 10, С. 102-103), “Біографія Грінченко Насті Борисівни” (“Вітчизна”, 1968, № 11, С. 185-197). Ім'я М. Грінченко згадується в дослідженнях О. Білецького¹², В. Яременка¹³, І. Пільгука¹⁴, А. Погрібного¹⁵, С. Гречанюка¹⁶, П. Охріменка¹⁷, В. Погребенника¹⁸, Г. Самойленка¹⁹ та ін.

Останніми роками з'явилося чимало досліджень, у яких висвітлюється педагогічна, літературно-мистецька та наукова діяльність М. Грінченко²⁰, опубліковані також її спогади про Б. Грінченка, Н. Грінченко, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, В. Самайленка²¹.

Таким чином, багатогранна творчість Марії Грінченко — письменниці, фольклористки, перекладача, педагога, лексикографа, громадського діяча — помітне явище в історії національної культури кінця XIX — початку ХХ ст. Дослідники характеризують її як “жінку незламного духу, надзвичайно твердої волі й невисипутої енергії”, яка “була в перших лавах просто як робітница, що совісно, скромно дотримувалася загального темпу в роботі й ніколи не сходила зі свого шляху”²².

Життєвий шлях Марії Грінченко розпочався із міста Богодухова на Харківщині, де вона народилася 1 червня 1863 р. у російськомовній дворянській сім'ї. “Вчиття своє я скінчила одинадцять років, — згадувала М. Грінченко в одному із листів до І. Липи, — а потім торгувала в крамниці, шила, робила дома, що було треба, і читала книжки... Кільки років я

думала куди й до чого себе приткнути: і робити щось користне хотілося, і заробітку було треба. Врешті зважилася бути учителькою, бо так собі думала, що народ без освіти ніколи нічого не досягне” (ІР²³, III, 44035). Після закінчення Богодухівської прогімназії вчителювала в місцевій школі (1881-1884), “зранку до ночі вчила школярів і обrusяла їх, бо вважала, що російська мова несе їм культуру” (ІР, III, 44035). Проте зустріч із сільським учителем Борисом Грінченком 1883 р. на літніх педагогічних курсах у м. Змієві вирішила її подальшу долю. Росіянка за походженням, вона гаряче сприйняла ідею національного відродження українського народу і стала помічницею Б. Грінченка та співробітницею в усіх літературних, громадських, видавничих і наукових справах. “Я рада працювати для вкраїнської справи, — читаємо в одному з листів М. Грінченко, — бо ця праця єднає мене з дорогою мені людиною і ще тим, що може нею я хоч трохи платю за той хліб, що їм” (ІР, III, 44035). У 1884 році вони одружилися і того ж року у Львові було опубліковано її першу працю — переклад Л. Толстого “Чим люди живі?” під псевдонімом Маруся Чайченко.

Список друкованих видань М. Грінченко, вміщений у “Записках Історико-філологічного відділу УАН” (1923, т. 2-3, С. 93-109), нараховує понад 90 праць. Серед них найбільше науково-популярних творів з проблем державотворення, основ медицини, історичного минулого, літературознавчих розвідок та видань історико-етнографічного спрямування. М. Грінченко склала читанки “Рідне слово” (1912) та “Наша рідна мова” (1918), залишила цінні спогади про Чернігівську українську громаду (опубл. 1928), про Настю Грінченко, Бориса Грінченка, Івана Франка, Івана Нечуя-Левицького, Володимира Самайленка (опубл. 1999).

Разом з Б. Грінченком вона невтомно працювала над збиранням і упорядкуванням фольклорних матеріалів, укладанням “Словаря української мови” в 4-х томах (1907-1909). Зацікавлення етнографією, як уже було відзначено редакцією Етнографічного вісника (1928, кн. 7, С. I), М. Грінченко відчула ще в перші роки свого вчителювання. Листи М. Грінченко до І. Липи також підтверджують її захоплення народною творчіс-

тю: "... Та вже весна, та вже красна, из стріх
вода капле... Чи ви чули коли, як веснянок
дівчата співають? Коли чули, то добре, коли
ж не чули, то жалкуйте та ще й дуже. На ме-
не веснянки, як було дівчата на городах їх
співають, дивне враження робили. Та й хиба
самі веснянки! А колядки, щедрівки, весільні
пісні. Ой Боже ж які вони гарні, які вони
дивно гарні. Я вам, братіку мій гарний, при-
знаюся [...], що я побула разів що 3 в опе-
рі, то вже мені нітрохи не кортить піти туди
щє [...] А от в Олексіївську школу так кор-
тить різдвяними святками колядок послухати
[...]" (ІР, III, 44129, 18.02.1898).

Працюючи в приватній школі Х. Алчев-
ської у с. Олексіївка, Борис та Марія Грінчен-
ки записували повір'я, казки, народні опові-
дання, пісні від сільських жителів. Цю роботу
вони продовжували на Харківщині та Черні-
гівщині, куди переїхали у 1894 році. У Черні-
гові Грінченки видали 4 томи фольклорних
записів — "Этнографические материалы, со-
бранные в Черниговской и соседних с ней губерниях" (т. 1, Чернігів, 1895; т. 2, Чернігів,
1897; т. 3, Чернігів, 1899), "Из уст народа"
(Чернігів, 1901), в яких було вміщено понад
2500 зразків. Видання відзначається якістю
(чітка паспортизація, наукова систематизація і
класифікація матеріалу, посилення на паралелі), тематичною та варіантною різноманітністю;
кожний том відкривається передмовою та су-
проводжується бібліографічними довідниками.
Воно, певною мірою, аналогічне до таких мо-
нументальних зводів народної творчості, як
"Труды..." П. Чубинського, "Народные пес-
ни Галицкой и Угорской Руси" Я. Головацько-
го, "Рокусіє" О. Кольберга. Тут представлена
жанрове багатство українського фольклору по-
над 30-ти повітів Харківської, Чернігівської,
Подільської, Волинської, Катеринославської,
Полтавської, Херсонської губерній, а також
Воронежчини, Курщини, Бессарабії, Галичи-
ни, Добруджі (територія Румунії).

Б. Грінченко подав до збірників найкращі
зразки, які текстуально не повторюють варіан-
тів, уміщених у попередніх виданнях М. Мак-
симовича, І. Рудченка, Я. Головацького,
М. Драгоманова, П. Чубинського, І. Манжу-
ри. Не випадково М. Сумцов писав: "Збірник
цей [...] уявляє з себе величезну працю тим
більш цінну, що до зібрання матеріалів і до

своїх редакційних завданнях поставився Грін-
ченко з великою пильністю та увагою; він
проштудіював попередні збірники, притяг до
праці співробітників, знайшов не видавані ще
рукописні збірники пісень та казок, між їми й
давні записи Заблоцького й Лукашевича, до-
дав до пісень та казок бібліографічні вказівки,
заголовки, — одно слово, дав остільки цінний
збірник, що його мусить мати в своїй книго-
збірні кожен учений етнограф"²⁴.

Варто відзначити, що більшу частину ро-
боти щодо віднаходження варіантів народних
зразків, переписування їх на картки, коректу-
ру виконувала Марія Грінченко, називаючи її
"проклятою, каторжною" і водночас "дуже
цікавою, любою і дуже морочливою" (ІР, III,
44129-44130). Так, в одному з її листів до
І. Липи читаємо: "А ви помиляєтесь: ви не
знаєте, що значить видати том пісень; це мо-
же знати тільки той, хто цю роботу робив; і
ви бачите тільки те, що в книзі і не бачили
тієї купи, що тепер лежить у нас на полиці,
бо не здалася до друку, а на неї може біль-
ше праці пішло, ніж на те, що надруковане.
[...] А знаєте, Іване, що то значить коректу-
вати в Чернігові українську книжку? А це
ось що: в "Этнографии", скажемо, буває в
першій коректурі від 25 до 70 помилок на
сторінці. І кожен аркуш читається 3-5 разів"
(ІР, III, 44142). Здійснивши таку роботу,
М. Грінченко висловлює деякі теоретичні мір-
кування щодо пісень про кохання: "А знаєте:
мені довелося переглянути кільки тисячів пі-
сень, більша частина їх про кохання, про од-
руження. І ні в одній пісні дівчина не каже,
що от коли б мені піти хоч і за нелюба аби
добутися того чи того. Ні в одній! Коли во-
на йде за нелюба, то тільки через те, що від-
дадуть силоміць і вона ніколи с цим не ми-
риться, а завсідги нарікає на свою тяжку
долю" (ІР, III, 44102).

До збірників увійшло також понад 100
фольклорних записів М. Грінченко, здійсне-
них у 1882-1900 роках. Серед них переважа-
ють оповідання, легенди та приказки, прикме-
ти, повір'я, замовляння, які несуть в собі
ознаки язичницького світосприйняття, репре-
зентують нашарування різноманітних історич-
них періодів і міфологічних вірувань. Це уяв-
лення і розповіді про різні явища природи
(“Тепло в старовину”, “Змій (Метеор)”,

“Огонь”, “Зірки”, “Скло”, “Чом зима безсніжна”), про тварин (“Кінь”, “Гадюка в рота влізла”, “Гадюка, що з жінки вискочила”, “Ужака”, “Бусол”, “Журавлі”), про надприродні істоти (“Купець, що продав душу нечистому”, “Парубок грав чортам”, “Чудо”, “Відьма собакою”, “Відьми на Великдені”), про мерців (“Гріх довго плакати по мертвому”, “Мертвий чоловік ходе до жінки”, “Упир п’є кров с хати”, “Мертві рідна маті нападає, мертві хрещена обороняє”, “Мертві говіють”, “Не бери нічого в мертвяка”, “Мак держить мерця в труні”, “Заклад”). Серед них А. Кримський вирізняє твори про мерців — “Вони [...] трохи чи не всі нові та рельєфні і побільше не мають до себе паралелів у тих українських збірках, що досі повиходили”²⁵.

Вміщено також 46 прикмет, повір’їв, замовлянь, які подають 78 порад, пов’язаних з життям людини і її взаєминами з навколошнім світом. Це, головним чином, повір’я стосовно християнських свят, хліборобства, побуту, дітей, прикмети про природу і її явища, лікарські замовляння, магічні дії, якими людина намагалася підкорити природу тощо. Зустрічаються також зразки апокрифічних легенд (“Христос по землі ходе”, “Кам’яний горох”, “Про Ярусалим”) та історичних переказів (“Поштар та наслідник”, “Пісня про Кармалюка”, “Кріпаки дожидали волі”), побутових оповідань та казок (“Робоча дівка”, “З мужичок пані”, “Москалі й сахар”, “Удова”, “Недогадлива дочка”, “Лакей і наймит не одне”, “Москалі украли гуску”, “Москалі вкрали корову”, “Розпиталися”, “Підсліпа дочка”), прислів’їв та приказок (блізько 30 №).

Крім того, до третього тому М. Грінченко вмістила 10 ліричних пісень про кохання, родинне та бурлацьке життя, які мають високий художній рівень, сповнені глибокого почуття, душевної пристрасті й ніжності:

Та й та ж мене птиця била,
Що я сиротина.

Та й та мене побиває,

Що роду немає (т. 3, № 734, С. 410).

Більшість пісень не мають варіантів, що засвідчує їх новизну.

Частина фольклорних записів М. Грінченко зберігається у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) НАН України — “Піс-

ні (без мелодій) чумацькі, любовні, побутові, приказки, забобони, повір’я, анекdoti та ін.” (ф. 1.-к. 2/13, 20 арк.), “Казки, пісні (без мелодій), дитячі ігри та етнографічний матеріал. З матеріалів різних збирачів” (ф. 28-3/38, 21 запис). Серед них нашу увагу привернули народні оповіді “Не ті люде стали”, про тютюн, про гроші, записані в 1900-х роках на Чернігівщині. Вони відображають погляди народу на панщину, попів, на шкідливість тютюну. Так, оповідь “Не ті люде стали” наскрізь пройнята волелюбними настроями народу, який не бажає коритися панам: “А мені чудно, як це так, що панувов же ж куди менче, а вони повернули людей на панських? [...] Ну, я б, каже, не подалась. Як би ото мене звеліли катувати, так я б купила кислоти та панові межі очі й линула б” (ІМФЕ, ф. 28-3/38). До більшості текстів додано паспорт, який включає рік (1882-1901), місце запису (Богодухівський повіт Харківської губ.; Слав’яносербський повіт Катеринославської губ.; села Коти, Жевель Чернігівської обл.), поодинокі вказівки на інформаторів (жінка, дівчина Одарка та ін.).

М. Грінченко звертала увагу на вимову слів, детально фіксуючи текст у його первісному вигляді: “Хлопцу одному Буог сказав, щоб не курили...” (ІМФЕ, ф. 28-3/38). До окремих слів подано наголоси: “... а діти малі, в їх нічого не допитається” (ІМФЕ, ф. 28-3/38). Як бачимо, фольклорні записи М. Грінченко засвідчують її уважне ставлення до всіх жанрів народної творчості, науковий підхід до справи (увага до варіантів, відбір оригінальних зразків давнього походження, паспортизація записів тощо), є цінним матеріалом для вивчення власне української міфології, національного побуту та історії.

Задікування народною творчістю не пошишало М. Грінченко впродовж усього життя. Так, у 1913 р. вона передала Етнографічній комісії НТШ фундаментальне зібрання українських прислів’їв і приказок. Проте вони не були опубліковані, а залишилися в рукописному фонді Етнографічної комісії, який тепер зберігається в ІМФЕ (ф. 29-3/300-305, 454 арк.). Як видно із написів на збірнику, прислів’я збиралися громадським коштом у різних місцевостях України. Названо понад 50 населених пунктів Київщини, Чернігівщини, Чер-

кашини, Полтавщини, Слобожанщини, Позділля, Волині, Галичини. Також подано вказівки на варіанти із друкованих збірників (понад 20 джерел) — П. Куліша, Матвія Номиса, М. Костомарова, В. Милорадовича, О. Шишацького-Ілліча, Ганни Барвінок та ін.

Збірник прислів'їв і приказок М. Грінченко відзначається багатством матеріалу (вміщено понад 12 тисяч зразків, не рахуючи варіантів) та науковим підходом до його систематизації (паспортизація, вказівки на варіанти, розшифрування змісту). Тут вміщено не тільки прислів'я та приказки, а й загадки та інші численні народнорозмовні вислови (ідіоми, формули вітань, прокліонів, подяки, лайки, різні примовляння, лічилки, заклички, побажання, замовляння, народні повір'я тощо).

Таке широке трактування пареміографічного матеріалу властиве було її попередникам — Матвію Номису та І. Франку. М. Грінченко також поєднала і їхні принципи класифікації матеріалу за гасловово-стигневими словами і тематикою, відмовившись від алфавітного розміщення паремій. Прислів'я і приказки систематизовано у видові й родові групи, що відповідають багатовіковим укладам родинного й суспільного життя народу. Нумерація зразків нараховує понад 12 тисяч одиниць, проте мало не до кожного прислів'я чи приказки додаються їхні варіанти, яких у кілька разів більше. У варіантах подається не все прислів'я, а тільки та частина, що має лексичні відмінності.

Перші чотири розділи (“Світ”, “Огонь”, “Вода”, “Ліс”) об’єднано навколо теми “Природа” під однією назвою “Великий, як світ” (105 аркушів, понад 2 тисячі зразків). Вони охоплюють прислів'я, приказки, народні прикмети, передбачення, що стосуються космогонічних народних вірувань, водного, рослинного і тваринного світів тощо: “Усе тінь минуща: одна річ живуща — світ с Богом”; “День мій — вік мій”; “Ніч нікому не сприяє”; “Дай Боже час добрий”; “Як небесна височина, так морська глибина”; “Як світ настав, то ще рак не свистав”.

Кожний тематичний розділ М. Грінченко називає за тими опорними словами, які виражають теми прислів'їв, приказок та інших висловів, наведених у даному розділі. Так, перший розділ “Світ” охоплює 35 рубрик, се-

ред яких найбільше прислів'їв з такими опорними словами, як “Світ” (115 №), “Небо” (18 №), “Місяць” (37 №), “Зорі” (20 №), “Сонце” (32 №), “Земля” (43 №), “Вітер” (39 №), “Роса” (16 №), “Хмары” (40 №), “Дощ” (26 №), “Літо” (30 №), “Сніг і лід” (19 №), “Мороз” (28 №), “День” (44 №), “Ніч” (34 №), “Час” (55 №).

До окремих прислів'їв М. Грінченко подає пояснення, що походять із народних легенд, переказів, оповідей. Так, до приказки “Велике диво світило” є таке пояснення: “Хоть вже прикладують тепер до всього, а толкують гномом, да думка, що перво на перво сказав наш предок прислів'я се до небесного світила, сонця, або місяця” (ІМФЕ, ф. 29-3/300).

Цікаве пояснення знаходимо до народного вислову “За царя Томки, як була земля тонка”: “Кажуть, як що вельми вже давно діялось. Показує дуже давній вид нашої землі, як ще на їй панувала вода сама, а на воді Томко той движів” (ІМФЕ, ф. 29-3/300). Таке ж міфологічне пояснення подано і до вислову “Вітер — Божий дух”: “...натяка на стародавнього Вітрового бога — Стрибога” (ІМФЕ, ф. 29-3/300). До народного вислову “Господи, як суха рата” М. Грінченко дає таке пояснення: “У поляків є: сухі рати заплаціл — против того, як нічого їсти; а в нас виходить мовби проти посухи” (ІМФЕ, ф. 29-3/300).

Є кілька пояснень до замовлянь, пов’язаних із чарівною силою Місяця: “Як місяць уповні, та купают у виварку з святої верби дитину, то так до його примовляють:

— Місяцю Адаме, ім’я тобі Авраме!
Дай тіла на сі кості,
а як не даси, то прийми моши”
(ІМФЕ, ф. 29-3/300).

Другий розділ “Огонь і суха земля” охоплює 24 родові групи, серед яких найбільш чисельні такі: “Огонь, пожар” (59 №), “Іскра” (19 №), “Дим” (12 №), “Гори” (28 №), “Пісок, порох, пил” (13 №), “Камінь” (45 №), “Золото” (12 №), “Залізо” (10 №). Окремі пояснення, подані М. Грінченко, допомагають сучасному читачеві зrozуміти стародавнє язичницьке трактування висловів: “Біда, а гріх гасити” (стародавнє одкланяня огнєві темного, як Богу, которого скрізь шукали, поки добрались, що Бог-дух) (ІМФЕ, ф. 29-3/300).

Третій розділ “Вода” містить 37 тематичних рубрик, присвячених водній стихії та її мешканцям. Це — “Вода” (111 №), “Море” (30 №), “Болото” (16 №), “Берег” (20 №), “Риба” (42 №), “Раки” (52 №), “Жаба” (43 №), “Кулик” (16 №). Пояснення до них розкривають зміст деяких стародавніх висловів: “Чудак покайник, що рибу крав” (Як ловлять рибу, да вкраде котрій з рибалок, то біда єму, бо риба не буде ловитця) (ІМФЕ, ф. 29-3-300).

Четвертий розділ “Ліс” стосується рослинної і тваринної тематики і нараховує 64 рубрики. Найбільше прислів’їв об’єднано такими родовими групами, як “Ліс” (35 №), “Цвіт, квітка” (21 №), “Дуб” (17 №), “Дерево, кущ” (40 №), “Пень” (28 №), “Липа” (25 №), “Гриби” (30 №), “Черв’як” (20 №), “Гадюка” (17 №), “Птах” (44 №), “Зозуля” (13 №), “Сокіл” (12 №), “Ворон, крук, грак” (86 №), “Пугач, пушник, сич, сова” (57 №), “Заєць” (38 №), “Лисиця” (13 №), “Вовк” (22 №), “Ведмідь” (32 №).

Деяке зілля має магічну дію, як довідуємося із такого пояснення: “Варять і кажуть: “Терлич, терлич! Мого милого приклич!” Як дуже зілле кипить, мілій поверх дерева лєтить; як не дуже, то ополовині дерева, та поб’ється бідний так!” (ІМФЕ, ф. 29-3/300). М. Грінченко наводить цікаві спостереження щодо окремих магічних дій — топтання ряstu та сон: “Дождав ряstu топтати” (ждуть, щоб показавсь ряст, приносить додому и топчути: то певно весна вже”); “Щоб на той год діждали сону топтати” (Себто на Вкраїні так и з соном, як из рястом) (ІМФЕ, ф. 29-3/300). Зустрічаються назви рідкісних рослин: “Веху вхопив” (Таке зілля, шкодливе для скоту).

Темою п’ятого розділу (“Господи, пострайчай!”) збірника стали релігійні уявлення, міфологія, демонологія, народний календар та родинна обрядовість українців, які охоплюють 112 рубрик. Найбільші з них такі: “Бог” (300 №), “Гріх” (62 №), “Рай й Пекло” (32 №), “Великдень” (36 №), “Юрій святий” (38 №), “Петрівка, Петро” (47 №), “Весілля” (38 №), “Куми” (70 №), “Чорт, мана, домовик” (460 №).

До багатьох прислів’їв подаються пояснення, в яких упорядник часто висловлює власні судження щодо їх змісту. Так, до вислову

“Дай Боже! — Роби небоже” подано примітку: “Таки й так. Як не робитиме, то й не буде мати; нещасному Бог дасть, а лежневі не дастъ” (ІМФЕ, ф. 29-3/301). До приказок “З Богом не будем позиватися”, “З Богом нічого жартовати” дописано: “Нема куди”, “Правда истиня” (ІМФЕ, ф. 29-3/301).

Народний вислів “Було не Савити, не Варварити, на сорочку сурганити. Я Іван Хреститель. Од усіх святих проститель” М. Грінченко виводить із оповідання про жінку, яка не хотіла працювати, бо щодня у неї було якесь свято, і як Іван Хреститель її перехрестив (ІМФЕ, ф. 29-3/301). Часто редакторські пояснення допомагають зрозуміти значення таких рідковживаних слів, як каня, песиголовець, рапхани, цур, цурка тощо. Наприклад, до прислів’я “Чекає, як каня дощу” є таке пояснення: “Каня у польських прислів’ях у кого хмаря, у кого птиця хижя. По повір’ю, каня не п’є другої води, як дощову” (ІМФЕ, ф. 29-3/301).

У розділі охоплено прислів’я, приказки, народні прикмети, передбачення, що стосуються народного календаря. На кожне свято є різні прислів’я, приказки, прикмети, передбачення, спостереження (“Прийде Вербниця — назад зіма вернетця”, “До весняного Миколи не можна купатця, бо з чоловіка верба виросте”, “Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові”) (ІМФЕ, ф. 29-3/301).

Шостий розділ — про людину та її фізичний стан — нараховує 122 рубрики. Серед них такі як “Чоловік, люде” (90 №), “Душа” (153 №), “Голова” (158 №), “Губи” (127 №), “Язык” (71 №), “Зуби” (68 №), “Руки” (174 №), “Живіт” (52 №), “Ноги” (80 №), “Врода” (50 №), “Хлопець, чоловік, дівчина, молодиця” (105 №), “Дід, баба” (150 №), “Розум” (174 №), “Слово” (228 №), “Вдача” (60 №), “Лихе, зло” (350 №), “Дурень” (270 №), “Любов” (42 №).

Редакторські примітки до окремих прислів’їв значно розширяють уявлення про вірування українського народу. Наприклад, до вислову “Не божись — бо кров з носа піде” подано таке пояснення: “Єсть повір’я у нас, що в убитого кров піде з носа, як прощати-метця з тілом убійник, не признававшись перш” (ІМФЕ, ф. 29-3/302). До приказки “Сон — мара, а Бог віра” М. Грінченко дає

свій коментар: “То приказка давня! И таки так воно и есть...” (ІМФЕ, ф. 29-3/302).

Сьомий розділ об’єднує паремії за темою “Рід” (25 рубрик). Найбільш чисельні тут тематичні рубрики “Домівка” (44 №), “Родина” (36 №), “Дід, баба” (70 №), “Родителі. Батько” (200 №), “Мати” (88 №), “Дитина” (85 №), “Сирота” (40 №), “Женіння” (38 №), “Віддання” (26 №), “Чоловік, муж; жінка, жона” (133 №), які відображають народні погляди на родинні стосунки. Є також редакторські коментування окремих паремій. Так, біля приказки “На сиротах и світ стойть” читаємо: “Що воно по чужих людях викріпне в біді, вивчитця в науці — у життю вивіритця” (ІМФЕ, ф. 29-3/303).

Восьмий розділ — “Людина як суспільна одиниця, її праця, навколоїшнє оточення, майно і под.” — тематично різноманітний (об’єднує 145 рубрик) та відображає життя людей за професіями й станами. Рубрики означені словами, які на сьогодні вийшли з активного вжитку: ситник, кушнір, отаман, князь, чернець, піддячий, повітчик, вйт, десятник, шорник, шинкар, осавула, вахмистр, некрут, по-дущне, панцина тощо.

До окремих з них даються пояснення: “Велетень в громаді, як правда в пораді (Велетні були здорові на зріст давні люди. Так нам були вони звісні. Пословиці на велетні од п. Гатцука, переложені сюди, показують великого духом чоловіка)” (ІМФЕ, ф. 29-3/304).

Значною чисельністю вирізняються рубрики “Піп, попадя, попівна” (130 №), “Пан, пані, панич, підпанок” (200 №), “Козак” (115 №), “Некрут, жовнір, москаль, солдат, вулан, драгун” (80 №), “Люде, громада, мир” (70 №), “Правда й кривда” (70 №), “Бійка” (70 №), “Багатство и вбожество” (66 №), “Ми, наші, наше” (75 №), “Своє, чуже” (90 №).

Дев'ятий, десятий і одинадцятий розділи об’єднані навколо теми “Предмети і продукти господарювання, дозвілля і подібне, доля”. Дев'ятий розділ “Гроши, одежда, їжа, забави, посуд” охоплює понад 200 тематичних рубрик. Багато слів на означення назв грошей, одежі, їжі, посуду, забав сьогодні вийшло з активного вжитку: таляр, гріш, шаг, шостак, шеляг, жупан, каптан, семеряжка, книш, лемішка, варенуха, сагайдак, кий, жорна, ро-

жен, ковінька, терниця, веретено, мотовило, корець тощо. Найбільше прислів’їв у рубриках “Хліб” (60 №), “Горілка” (80 №), “Гість, гості, гостина” (60 №). Тут також зустрічаємо цікаві редакторські пояснення до окремих паремій. Так, до вислову “Е! Я та-кий, що мішки шию!” М. Грінченко наводить народну оповідь про чоловіка, який називався кравцем. А коли йому сказали пошити “юпку та свиту”, він відказав, що шиє тільки мішки (ІМФЕ, ф. 29-3/305).

До десятого розділу “Час та місце” увійшло близько 200 паремій, які об’єднані навколо 26 рубрик.

Одинадцятий розділ “Доля” поділений на 20 рубрик, в яких передано народні погляди на долю, життя, талан людини. Нашу увагу привернули такі паремії — “Живий до Бога лізе!” (То — біда!); “Шти отця-матір, будеш довголітен на землі”; “Коли лихо, то ще й вік довгий”; “Щастя має роги, біда має ноги” (ІМФЕ, ф. 29-3/305).

Як бачимо, зібрани і упорядковані М. Грінченко прислів’я, приказки, ідіоми, фразеологічні сполучки, народні порівняння, різноманітні примовки й пояснення до них цікаві й цінні не тільки своїм змістом, а й художньою формою, багатством художніх засобів. Фундаментальне зібрання паремій М. Грінченко значно доповнює попередні видання О. Шишацького-Ілліча, М. Номиса, І. Франка та є невичерпною скарбницею лексики й фразеології української мови, охоплює різноманітні сфери життя й побуту народу, його моральний, етичний і соціальний досвід. Подібно до збірки М. Номиса, збірка паремій М. Грінченко за всіма ознаками розрахована на те, щоб з матеріалу вивести характеристику українського народу, його життя, створити образ нації.

До своїх книжок історико-етнографічного спрямування М. Грінченко також широко за-лучала усну словесність, намагаючись, таким чином, охопити ідею національного відродження найширші верстви українського народу. Так, поряд із популяризацією життєписів французької дівчини Жанни д’Арк, яка підняла свій народ проти англійських завойовників (“Ореанська дівчина Жанна д’Арк”), давньогрецького філософа Сократа (“Мудрий учитель. Оповідання про Сократа”), прези-

дентів США Д. Вашингтона та А. Лінкольна — борців за незалежність (“Як визволилися Північні Американські Штати”, “Оборонець покривдженіх”), вона також створює життєписи українських письменників-патріотів — Л. Глібова (“Л. И. Глебов. Биографический очерк”, 1900) та О. Марковича (“Афанасий Васильевич Маркович. Биографическая заметка”, 1896).

М. Грінченко одна з перших намагається донести до широкої громадськості геройчний образ Опанаса Марковича, активного діяча Кирило-Мефодіївського братства, великого знавця і шанувальника фольклору та етнографії, обдарованого музиканта. Її турбувало те, що “его благородная и благотворная деятельность как бы забыта, ...приписывается другим”²⁶. “Маркович умел делать добре дело и молчать о нем. Он заботился о деле, а не о том, чтобы люди знали, что он его сделал. Но для общества необходимо знать, кто именно сделал дело и чью память должно оно чтить с благодарностью”²⁷, — наголошує М. Грінченко.

На основі численних публікацій і рукописних джерел, вона створює психологічний портрет О. Марковича, “горячего энтузиаста, страшного любителя, знатока и собирателя малороссийских песен, вполне сохранившего юношеский жар сердца, всецело преданного интересам народа и обладавшего необыкновенною способностью увлекать других тем, чем он сам был увлечен”²⁸.

Із приїздом Опанаса Марковича в село, як згадує його племінник Дмитро Маркович, “в первый раз мы слышали колядки, щедривки и представления с козой и все это с пояснениями дяди Опанаса”²⁹. Тут він записував пісні, повір’я, прислів’я та приказки, які згодом увійшли до фольклорних збірників Марка Вовчка³⁰ та Матвія Номиса³¹. М. Грінченко наголошує, що зібрання паремій О. Марковича нараховує понад 50 тисяч одиниць. Не випадково збірник М. Номиса залишається найповнішим зібранням малоросійських приказок³².

М. Грінченко також робить спробу розшифрувати загадковий псевдонім “Марко Вовчок”, наводячи при тому висловлювання П. Куліша про те, що “Оповидання” писали вдвоєм Марія і Афанасій Маркович і под псевдонімом Марко Вовчок слідует разуметь их обоих и им обоим давать место в истории

украинской литературы”³³. “Маркович, выросший среди малорусского народа, изучавший его, глубоко засматривавший в его душу, принимал очень большое участие в писании “Оповиданни”³⁴, — до такого висновку приходить М. Грінченко.

Як бачимо, М. Грінченко намагалася справедливо окреслити місце О. Марковича в історії української літератури та фольклористики як великого працелюба та істинного народознавця, людини “по натуре своєй как бы созданной для пропаганды того, во что он верил, что любил”³⁵.

Чимало цінних наукових міркувань із сфери фольклору та етнографії знаходимо також у праці М. Грінченко “Про одруження на Вкраїні в давніші часи” (К., 1912), в якій простежується боротьба між цивільним шлюбом і церковним. Один з перших рецензентів книги схвально відзначав те, що письменниця “ширитъ в простій і доступній формі правдиві відомості про наше минуле, таке характерне, таке далеке од нас і разом таке рідне; дає змогу іншому, хто цікавиться нашою давниною, зазнайомитися з одною з найорігінальніших сторін нашого колишнього громадського життя, яку витворила самобутня українська культура”³⁶.

І хоча книга мала публіцистично-просвітницьке спрямування, авторка виявила науковий підхід до її написання, застосувавши поширений на той час порівняльно-історичний метод дослідження. Український побут, його звичаї розглядаються у зв’язку з морально-етичною проблематикою сімейних стосунків; часто українські звичаї подаються у зіставленні зі звичаями інших народів, аналізуються зміни, які сталися під впливом традицій сусідів тощо.

У праці використано ґрунтовний науковий апарат — дослідження О. Лазаревського (“Описание старой Малороссии”), О. Левицького (“Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI — XVII ст.”, “Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.”, “Обычай помилования представника избранного девушкой в мужья”), М. Сумцова (“Культурные переживания. Свободный развод”) та ін., що дали змогу всебічно висвітлити звичаї українського народу, яких дотримувалися при одруженні, розлученні, під час подружнього життя, починаючи ще з давніх часів.

Подаючи численні описи подружніх звичаїв, М. Грінченко постійно наголошує на тому, що при одруженні в Україні визнавали не папери та урядові книги, а благословіння батьків, стосунки між людьми, що більшість українців були прихильниками рівноправних взаємин між чоловіком і жінкою.

Таким чином, М. Грінченко намагалася створити психологічний портрет українського народу з його миролюбним характером та високою моральністю. Разом з тим письменниця у своїх науково-популярних книгах була не байдужа і до традицій інших народів, про що свідчать її оповідання “Чорноморці у неволі”, “У сніговому краї”, де розповідається про побут, етнографічні особливості жителів північного Кавказу та ескімосів.

М. Грінченко — автор дитячих книжок “Загадки віршові” (1917) та “Чередник і дівчина” (1905), написаних на основі народної творчості. У створенні літературної казки (“Казка про перлове намисто”, “Розумний пискар”, “Як чоловік конем був”), як уже було відзначено літературознавцями³⁷, М. Грінченко стоїть поряд з такими письменниками як Олена Пчілка, Б. Грінченко, Н. Кобринська, Л. Яновська, І. Липа, Є. Ярошинська та ін.

Із фольклором деякою мірою пов’язані мовознавчі та педагогічні праці родини Грінченків. Найголовніша з них — “Словарь української мови” (4 тт.) — охоплює народну лексику майже всіх кращих фольклорних збірників та їх власних записів і нині залишається найповнішим довідником з різних питань фольклористики та етнології. Їхні підручники “Українська граматика” (1907) та “Рідне слово. Українська читанка” (1912) також містять фольклорні матеріали — приказки, прислів’я, загадки, казки, дитячі пісні, більша частина яких записана авторами.

Важливе місце у творчій спадщині М. Грінченко займає мемуарна проза — спогади, листи, біографічні нариси, які розкривають картини життя української творчої інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. — І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, Н. Грінченко, В. Самійленка, О. Русова, М. Коцюбинського, І. Шрага, А. Верзилова, С. Шелухіна, В. Степаненка, О. Тищинського, Г. Коваленка, М. Ковалевського, І. Коновал, І. Липи та ін. Не випадково С. Єфремов у

своєму щоденнику³⁸ писав, що М. Грінченко так міцно зв’язала себе з українством, що ні вилучити її з нього, ні його уявити без неї неможливо. Її науково-популярні дослідження позначені глибоким опануванням матеріалу, високою принциповістю у висвітленні теми, а фольклорні записи, упорядковані рукописні збірники паремій є важливим доповненням до попередніх видань О. Шишацького-Ілліча, М. Номиса, П. Чубинського, І. Франка.

Таким чином, постать М. Грінченко займає почесне місце в історії української фольклористики кінця XIX — початку XX ст. поруч з такими громадськими діячами, як Б. Грінченко, Т. Зіньківський, М. Дикарев, В. Доманицький, В. Степаненко, для яких фольклор “був потрібний як органічний вияв духовно-ідейного життя”³⁹.

Київ

1 Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). — Львів, 1931. — С. 126-127.

2 Там само.

3 Березовський І. Серійні видання українського фольклору // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). — 1977. — № 2. — С. 65.

4 Франко І. Українська література за 1889 р. // Зібр. творів: У 50 тт. — Т. 32. — С. 7-13; Українсько-руська література // Діло. — 1900. — 3 січня.

5 Українська хата. — 1910. — № 1-10. — С. 315.

6 Барвінський О. Історія української літератури. Третя (народна) доба письменства. — Львів, 1921. — С. 370; Чередниченко В. Нариси з дитячої літератури. М. Загірня (Грінченко) // Новими стежками. — 1923. — Ч. 1 (4-5). — С. 36-37.

7 Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 462-487.

8 Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. I-III.

9 Єфремов С. Літературно-критичні статті. — К., 1993. — С. 314.

10 Українська загальна енциклопедія: У 3 т. / За ред. І. Раковського. — Т. 1. — Львів, 1934. — С. 867; Чикаленко Є. Щоденник. — Львів, 1931. — С. 126; Слогади (1861-1907). — Нью-Йорк, 1955; Русова С. Визначні наші жінки // Неопалима купина. — 1995. — № 1-2. — С. 75-78 (передруковано з канадського видання 1934 р.).

11 Книши І. Жінка вчора й сьогодні. — Вінніпег, 1958. — С. 79-80.

12 Білецький О. Борис Грінченко / Подав М. Д. Бернштейн // Радянське літературознавство. — 1963. — № 1. — С. 114-122.

13 Яременко В. Борис Грінченко: (До 100-річчя з дня народження) // Українська мова та література в школі (далі УМЛШ). — 1963. — № 10. — С. 16-25.

- 14 Пільгук І. Класична спадщина Б. Грінченка // Борис Грінченко. Твори в 2 тт. — К., 1963. — Т. 1. — С. V-XLIII.
- 15 Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. — К., 1988.
- 16 Гречанюк С. "Дякою нас тоді люди згадають": (До 120-річчя з дня народження Б. Грінченка) // УМЛШ. — 1983. — № 2. — С. 60-63.
- 17 Охріменко П. "Серце, зотліле з муки..." // Вітчизна. — 1988. — № 12. — С. 158-160.
- 18 Погребенник В. Фольклористична діяльність Б. Д. Грінченка: (До 125-річчя з дня народження) // НТЕ. — 1988. — № 6. — С. 18-30.
- 19 Самойленко Г. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX — на поч. ХХ ст. // Література та культура Полісся. — Вип. 10. — 1998. — С. 5-78.
- 20 Нежива Л. Л. Літературно-мистецькі та наукові пошуки М. Загірньої. — Запоріжжя, 2001; Копиленко Н. Освітянський подвиг Марії Грінченко // Рідна школа. — 1994. — № 9. — С. 2-6; Неживий О., Нежива Л. На ніві добротворення (До 135-річчя з дня народження Марії Загірньої) // Дивослово. — 1998. — № 6. — С. 13-15; Поляченко Ф. Не спалах, а горіння // Жінка. — 1994. — № 3. — С. 6-7; Баб'як П. Грінченко Марія Миколаївна // Українська журналістика в іменах. — Львів, 2003. — Вип. 10. — С. 119-120; Погрібний А. Грінченко Марія // Українська література в портретах і довідках. — К., 2000. — С. 75.
- 21 Загірня Марія. Спогади // Передмова, упор., примітки Л. Неживої. — Луганськ, 1999.
- 22 Русова С. Життя — у праці // Неопалима купина. — 1995. — № 1-2. — С. 77-78.
- 23 Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.
- 24 Сумцов М. Літературно-наукова діяльність Б. Грінченка // Сніп. — 1912. — № 17.
- 25 Кримський А. До етнографії Чернігівщини // Твори в 5 тт. — Т. 3. — К., 1973. — С. 453.
- 26 З[агірня] М. Афанасій Васильєвич Маркович. Біографическая заметка. — Чернігов, 1896. — С. 31.
- 27 З[агірня] М. Афанасій Васильєвич Маркович... — С. 31.
- 28 Там само. — С. 25.
- 29 Там само. — С. 15.
- 30 Двисти українських песен. Співи и слова зибрали Марко Вовчок. — Париж, 1866.
- 31 Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других / Спорудив М. Номис. — СПб., 1864.
- 32 З[агірня] М. Афанасій Васильєвич Маркович... — С. 21.
- 33 Зоря. — 1889. — С. 389.
- 34 З[агірня] М. Афанасій Васильєвич Маркович... — С. 11.
- 35 Там само. — С. 25.
- 36 Світло. — 1912. — Кн. 2. — С. 85.
- 37 Нежива Л. Літературно-мистецькі та наукові пошуки М. Загірньої: Дисертація ... канд. філол. наук. — Луганськ, 2001. — С. 42.
- 38 Єфремов С. Щоденники. — К., 1997. — С. 663.
- 39 Шаян В. Джерело споконвічної сили української культури // НТЕ. — 2001. — № 1-2. — С. 52.

This article concentrates attention of the readers on the role of Maria Hrinchenko in the development of the Ukrainian folkloristic of the end of the 19th-beginning of the 20th century. Maria Hrynenko is famous folk texts collector (more than a 100 of the texts which she collected were published). She also was an editor of the proverbs anthology (more than 12000 samples and additional versions and variants) and the author of the research and memoirs on O. Markovych, L. Hlibov, I. Franko, B. Hrinchenko and others. Her work was highly appreciated by different scholars and cultural activists.

Thus, Maria Hrinchenko deserves a special place in the history of Ukrainian folkloristic of the end of the 19th-beginning of the 20th century.